

Tredje forelesning

Kant og Heidegger: Væren-i-verden

Torstein Theodor Tollefsen

Professor

Vårsemesteret 2010

Jeg har inndelt metafysikkens historie i tre epoker. Følger man den linjen som vi har fulgt, kulminerer metafysikkens historie på sett og vis med Immanuel Kant. Utviklingen etterpå blir å forstå i lys av Kants kritiske filosofi. Denne måten å betrakte saken på er ikke uproblematisk.

Det kan være fristende å lese filosofihistorien som en utvikling (evolusjon) fra det mer primitive til det mer avanserte og "vitenskapelige": Fra Aristoteles forløper historien nærmest teleologisk inntil Kant. Vi kan beskrive dette nærmere.

Descartes' rasjonalistiske metafysikk, med sin tro på fornuftens guddommelige lys, formet sitt bilde av virkelighetens grunnstruktur ved hjelp av begrepet om den fullkomne og dermed sannferdige Gud. Den fysiske verdens grunnleggende virkelighetsstruktur er en substans hvis primære attributt er utstrekning. Denne substansen, som i tillegg til utstrekningen også er "bærer" av en rekke andre primære egenskaper, har sin objektive eksistens uavhengig av det erkjennende subjektet. Med John Locke blir problemene med denne tenkemåten svært synlige, idet han eksplisitt skjelner mellom primære, objektive, og sekundære, subjektive, kvaliteter. Disse er relatert til et ukjent materielt substrat hvis eneste funksjon er å "bære" egenskapene. I neste omgang er det dermed enkelt for Berkeley å kvitte seg med denne "fiksjonen" (som Hume senere kaller det), idet man ikke har noen grunn for å hevde at noen sansekvaliteter er mer objektive enn andre. Berkeley kan betrakte Gud som giveren av sanseideene. Hume blir ikke stående ved denne

løsningen. Riktignok er alle sansekvaliteter subjektive, det gir han Berkeley rett i, men Berkeleys fantastiske forklaring av naturens eksistens og orden, kan Hume ikke bli stående ved. Det er ikke et guddommelig intellekt som lar oss oppfatte ideene. Snarere er det grunn til å tro at det vi hele tiden tar som en selvfølge i dagliglivet, at verden består av ekstramentalt gitte gjenstander, er tilfelle, selv om vi ikke kan bevise det. – Har man ikke lenger et gudsbegrep å støtte seg på, er dette rimeligvis alt man kan si.

På denne måten duker det for Kants kopernikanske vending. Filosofene har hele tiden trodd at det har handlet om å erkjenne *tingene i seg selv*, men se bare hvor det har ført oss: Ved hjelp av Gud og fornuften kunne Descartes finne en løsning, som bare innholdt kimen til sin egen undergang – slik vi finner det i Berkeleys kritikk av Locke. Og dermed glipper gjenstandsverdenen unna: Det finnes ikke noe slikt, sier Berkeley. Vel, vi kan iallfall ikke vite det, mener Hume, så vi får bare tro på det slik vi gjør i det daglige liv.

Hva er så Kants "løsning"? Når det gjelder substans, er Kants bidrag ikke spesielt overraskende, og heller ikke så vanskelig å forstå. Han postulerer eksistensen av det han kaller *noumena* eller *ting i seg selv* ("Ding an sich"), dvs. av objekter totalt uavhengig av bevisstheten. Det sier seg selv at vi ikke kan ha kunnskap om noe slikt, noe som er en naturlig konklusjon hvis vi har den filosofihistoriske bakgrunnen in mente. Det eneste vi kan erkjenne er *fenomener*, og et fenomen er en *sansefremtoning*. Dette er det eneste som kan være gjenstand for vår forståelse. – Så langt er det ikke noe som er spesielt vanskelig med dette. Men hvordan kommer så substans inn i bildet? Kant forklarer dette på en måte som ingen har gjort før, skjønt forklaringen neppe kommer som en overraskelse gitt det vi tidligere har vært igjennom.

Jeg vet av erfaring at straks vi snakker om Kants filosofi, havner vi lett i et ugjennomsiktig terreng hvor vi bare kjemper for å håndtere tekniske begreper som det er vanskelig å få oversikt over. Vi ender lett med å stampe omkring i Kants sirkler uten å få øye på hvordan det han sier har relevans for

det som går forut og det som kommer etter. Jeg vil gjøre et forsøk på å unngå dette.

Berkeley benekter eksistensen av materiell substans, Hume mener vi ikke kan vite om den finnes, men vi gjør klokt i å tro hverdagslivets erfaringer. Kant tar et filosofisk håndgrep og *postulerer* at det finnes en ekstramental virkelighet, men sier klokkelig nok at det er ikke den vi erkjenner. Imidlertid kan vi ikke nekte for at vi oppfatter *fenomener* (sansefremtoninger). Men et fenomen melder seg ikke passivt i sinnet vårt. I fenomenet kan vi skjelve en struktur som *ikke* er hentet fra den passive mottakelsen av sanseinntrykket som sådant, men som er aktivt påført sansematerialet fra vårt eget sinn.

Den nevnte strukturen kan vi analysere. Slik finner vi til slutt frem til grunnleggende *forstandskategorier* som er måter sinnet vårt feller dommer over fenomenet på. Vi kan også si at kategoriene er *operasjoner* ved hvis hjelp sinnet syntetiserer fenomenets sanselige side. Sinnet kan f.eks. syntetisere fenomenet *relasjonelt*. Det betyr at en sansefremtoning bedømmes som en *gjenstand* med inherente (iboende) *egenskaper*. Egenskapene *relateres til* en substans.

Vi har sett at filosofene forut for Kant innser *nødvendigheten* av et substansielt grunnlag for attributter. Ifølge Kant behøver vi ikke lete etter dette mystiske materielle substratet i den ytre verden (som en ting i seg selv). Det hele kan reduseres til en *logisk* dom vi feller over sansefremtoningen. Det er nødvendig at eplets egenskaper (farge, duft, smak, figur) relateres til en samlet enhet. Så kan vi spørre oss: Hva er substansens natur? Men poenget her er at den slags spørsmål blir nå satt til side. Det vi står overfor er nemlig ikke en "natur" som kan analyseres. Vi står overfor en forstandslogikk som viser oss hvordan vi tenker om det sanselige. Hvis vi analyserer substansbegrepet finner vi ikke annet enn en domsform. Vi kan gi slipp på spørsmålene om tingens egentlige natur, og akseptere at sinnet vårt legger ned den logiske rammen for erkjennelsen av fenomener (ikke ting i seg selv): Slik vi forstår ting, blir egenskaper logisk syntetisert til en enhet vi kan kalle

ting eller substans. Hva er da metafysikk? Metafysikk er en undersøkelse av sinnets aprioriske betingelser for å strukturere sanselige opplevelser.

Jeg sa i første forelesning at Kants fokus på menneskesinnets struktur som rammeverk for erkjennelsen av virkeligheten, ble ført videre av moderne filosofer som retter alt fokus på den mentale eller språklige rammen for erkjennelsen eller virkelighetsbildet. Metafysikkens oppgave ble dermed å utforske vårt begrepslige rammeverk alene, fordi verden, slik den er i seg selv, er i grunnen utilgjengelig for oss.

Jeg begynte denne forelesningen med å hevde at den teleologiske lesningen av filosofihistorien er problematisk. Man kan nemlig få inntrykk av at man uvegerlig ender opp med Kant og arven etter ham som eneste mulighet, og dermed med en form for *idealisme*. Det er derfor viktig å være klar over at det fantes og finnes fortsatt de som ville nærme seg det hele fra en *realistisk* synsvinkel, og ville mene at *metafysikkens oppgave er å utforske tingene i seg selv*. Jeg tenker nå på de som er tilhengere av eller inspirert av aristotelisk tradisjon og dens videreføring i *thomismen*. Dette er også et betydningsfullt innslag i nyeste tids filosofi, et innslag jeg av diverse grunner har stor sympati for.

Et av de mest interessante filosofiske bidragene i vår tids filosofi kan ikke sies å tilhøre noen av de to nevnte retningene med hud og hår. I den forbindelse er det på sin plass å tydeliggjøre det problemet jeg antydte innledningsvis i denne forelesningen: Man leser ikke bare teleologisk, man kombinerer dette med en verdivurdering. Det hele utfolder seg fra det mer primitive til det mer avanserte og "vitenskapelige". I tråd med sin hermeneutiske innfallsvinkel går Martin Heidegger (1889-1976) inn i en "samtale" med alle epoker og en rekke tenkere. Ontologisk tenkning kan bare finne sted som en samtale hvorigjennom man søker å belyse de omslag som har foregått og hvordan de har funnet sted.

Heidegger griper tilbake til det metafysiske grunnproblemet om det værende som værende, som vi kjenner fra Aristoteles. Ontologiske undersøkelser er generelt mer opprinnelige, eller primære og grunnleggende,

sier Heidegger, enn de undersøkelene som finner sted i vitenskapelige disipliner, og som han kaller *ontiske*. Ontologiske overveielser søker de helt grunnleggende bestemmelsene av det værende, de kategoriene som går forut for enhver annen tilnærming til tingene. Slike perspektiver er gjerne skjult for den som driver utforskning av et avgrenset område, men gjør seg like sterkt gjeldende likevel, selvfølgelig.

Til forskjell fra Aristoteles søker imidlertid ikke Heidegger allmenne kategorier. Han søker *værens mening*. Bare det å komme overens med spørsmålet om værens mening er hermeneutisk sett vanskelig. Heidegger tar sitt utgangspunkt i det vesenet for hvem væren kan ha eller gi noe slikt som mening, og det vil selvsagt si *mennesket*. En ontologisk undersøkelse av det som er, virkeligheten eller realiteten, kan bare finne sted som en undersøkelse av menneskets væren fordi det bare er mennesket for hvem væren kan gi mening.

Nå seier det seg selv at enhver menneskelig værensforståelse er hermeneutisk bestemt i en tradisjon eller epoke. En undersøkelse av menneskets værensforståelse kan derfor *ikke* bare bestå i en analyse av dets erkjennelsesevne, men i en analyse av *helheten* av menneskets tilstedeværelse i verden. Denne tilstedeværelsen kan videre ikke bestemmes i kategorier eller begreper av tradisjonell type. Det blir nemlig om å gjøre å se mennesket i dets totale tilstedeværelse, og å tolke denne tilstedeværelsen som historisk relatert, dvs. som temporal (tidsmessig).

Man kan jo fristes til å si – i den grad man forstår dette – at det innebærer en fokusering på subjektive forutsetninger, og dermed kan betegnes som en lags idealisme. Men Heidegger streber, eksplisitt, etter å unngå både idealisme og realisme. Likevel er det jo slik at det finnes ingen værensforståelse uavhengig av menneskets måte å være og forstå på, noe som gjør at dette er en slags idealisme. Likevel er det rimeligvis ikke idealisme i tradisjonell forstand.

Vi har ingen mulighet til å følge Heidegger inn i alle de kompliserte sidene av hans tenkning, og det kan være heller vanskelig å redegjøre for hva

hans anliggende og resultat består i. På sett og vis kan Heideggers filosofi, "heideggeriansk" sett, forstås som et moment i *værenshistorien*, og iallfall ikke som noen endelig tydning av værens mening. Men de analysene han gjennomfører i verket *Sein und Zeit* (1927) kan også studeres med tanke på den historien vi har gjennomgått, og kan gi et interessant perspektiv på forholdet mellom menneske og omverden. Dette kan være en nøkkel til videre arbeid med Heideggers filosofi i bredere målestokk. *Sein und Zeit* er imidlertid et stort og vanskelig verk, og vi skal bare hente ut et generelt, mest mulig oversiktlig og forståelig bilde.

Før vi tar fatt skal vi merke oss at Heidegger utarbeider sin egen terminologi, fordi han mener tradisjonell metafysisk terminologi er uegnet til å analysere det værende vi selv er. Et eksempel er at han ikke bruker ordet "menneske", men snakker om Dasein, dvs. "der-væren": Mennesket er selve det "stedet" eller den "lysningen" hvor væren gir mening på en eller annen (historisk betinget – hermeneutisk) måte.

Heidegger benytter seg som nevnt ikke av tradisjonell terminologi eller av tradisjonelle begreper. Analysen av Daseins væren ender derfor ikke opp med allmenne trekk vi kan identifisere som *kategorier*, men med allmenne *strukturbetingelser* eller *mulighetsbetingelser* for konkret eksistens, kalt *eksistensialer*. Kategorier, hevder Heidegger, er bestemmelser tilpasset en ontologi for ting, mens eksistensialer angir strukturer i eksistensmåten for Dasein. De eksistensialene som han avdekker i *Sein und Zeit* er mange, men de er alle innbyrdes relatert, og den mest grunnleggende strukturen som lar seg identifisere, er *omsorg* (Sorge).

Det kan være lett å misforstå den omsorgen Heidegger snakker om. Men det dreier seg ikke om en moralsk kvalitet. Omsorg som moralsk egenskap ville være et "ontisk" fenomen, rimeligvis grunnlagt på omsorg i fundamental, ontologisk forstand. Omsorg er en ontologisk struktur, en mulighetsbetingelse for konkret eksistens. Daseins væren er Daseins egen ("Jemeinichkeit"), og Dasein er og vil være. Dermed er Dasein slik at den drar omsorg for sin væren. Det kan sammenlignes med selvopprettholdelse som

grunnleggende biologisk og psykologisk drift, men selvoppretholdelsesdrift er en ontisk beskrivelse av en ontologisk struktur som er mer fundamental.

Mennesket er gitt i verden og har det grunnleggende ontologiske trekk at det sørger for seg. Omsorg er ikke bare en egenskap blant andre egenskaper. Den er hva mennesket *er* i dypet av sin væren. Dette vesenet, med evne til forståelse og tenkning, vil på grunn av omsorgen som ontologisk grunn, åpne opp omgivelsene som tilgjengelige for bruk. "Evne til forståelse" er imidlertid en ontisk, psykologisk bestemmelse. Forståelse er grunnleggende sett et eksistensial, en mulighetsbetingelse for å åpne opp Dasein selv og Daseins omgivelse som noe som har mening.

Mennesket *har* eller, rettere, *er* dermed en bestemt form for væren. Mennesket er *væren-i-verden*. Med dette menes det ikke at mennesket er en ting som er *i* en annen og ufattelig større ting kalt verden. Heidegger ser ikke for seg et subjekt plassert innenfor rammene av en ansamling av objekter vi tilsammen kan kalle verden. Det menes snarere at jeg, som Dasein, er kjennetegnet ved en måte å eksistere på som *er* væren-i-verden. Dette innebærer at omgivelsen blir åpnet opp av oss selv, gjennom vår forståelse, som noe helt bestemt, nemlig som *til anvendelse*, til bruk, *til hånden* (Zuhandenheit). Tingene i omgivelsene blir som *til hånden* for oss *bruksting* (Zeuge), hevder Heidegger. På en måte er dette lett å forstå. En saks og en hammer er *til hånden* i konkret forstand. En saks er til hånden som klipperedskap, en stol som sitteredskap, et hus som boredskap, en park som rekreasjonsredskap etc.

Dasein *er* altså til slik at det består et opprinnelig, ontologisk bånd mellom menneske og omgivelse, for å uttrykke det noe upresist. Bedre: Dasein er transcendens, overskridelse, i retning av det som omgir det. Det å være menneske er å være relatert til de ting som oppdages i sin bruksfunksjon, og det å være innrettet slik er en væremåte vi *er* på grunnlag av den eksistensielle mulighetsbetingelse som kalles omsorg.

På denne bakgrunnen ønsker Heidegger å vise at filosofisk realisme egentlig er en misforståelse: Ethvert prosjekt som går ut på å begrunne

realiteten av bevissthetsuavhengige ting overser at mennesket allerede er væren-i-verden. I og med vår væren-i-verden er vi allerede gitt i et ontologisk forhold til tingene. For mennesket fremkommer ikke tingene først og fremst som obskure objekter i en fremmed omgivelse, objekter vi bare med vanskelighet kan vite om vi erkjenner rett. Mennesket er ikke en ting som står i forhold til en annen ting vi kaller "verden". Tingene er først gitt i vår relaterthet, i vår væren-til-dem, og i denne relasjonen hentes tingene frem i åpenbar forståelighet for oss. Tingene er der allerede, til hånden for oss.

Det er selvsagt en mulighet for at tingene kan bli noe *annet* for oss. Heidegger viser til at hvis en bruksting blir ødelagt, kan den bli *påfallende*, og vise seg i en annen slags karakter enn normalt. Tingene kan bli rene tinglige gjenstander hvis de ikke lenger betraktes som bruksting, men trekkes ut av 'verden', og blir anskuet som noe annet, som, f.eks., fysiske gjenstander i abstrakt forstand. Da blir tingene *for hånden*. Med bakgrunn i Heidegger kunne vi si at behovet for å spørre seg selv om tingenes *egentlige* natur, uavhengig av bruken vi setter dem til, i grunnen er ganske *abstrakt*, og først kunne oppstå som følge av et kunstig brudd med den naturlige omgang med verden.

Det er ingen tvil om at Heidegger peker på en rekke viktige saker i sin analyse av den menneskelige væremåten. Det er ganske fruktbart å tenke fra den synsvinkel at enhver epistemisk anstrengelse må forstås innenfor en hermeneutisk ramme. Selv ikke harde vitenskaper kan gjøre krav på ren forutsetningsfrihet, men forutsetter metafysiske og ontologiske grunnkonsepsjoner som gir rammer for hva man griper etter og hvordan man griper etter det i forskningen. På mange måter minner dette om Thomas Kuhns paradigmer. Ta f.eks. Descartes fire metoderegler. Descartes selv, og mange med ham, har sett dem som hevet over subjektivitetens luner. Men er de derfor ontologisk nøytrale? Neppe, mener Heidegger. Descartes forteller riktignok at metodereglene ble åpenbart for ham i en drøm, og intet kunne vel være mer fjernt fra subjektive sympatier og antipatier enn en åpenbaring gitt av den filosofiske fornuften i egen høye skikkelse? Saken er imidlertid at han

neppe hadde hørt dem proklamert slik hadde det ikke vært fordi de så tydelig springer fra en utpreget *matematisk interesse* for gjenstandene som omgir oss. Med Descartes anskues og tolkes naturens væren som essensiell utstrakthet, og dette er, ifølge Heidegger, et uttrykk for den værensforståelse som var mulig på den tiden. På disse premissene skulle det selvsagt være mulig å diskutere hvor adekvat en slik naturforståelse er.

Jeg skal ikke avslutte temaet om substans med noen konklusjon, og det kan for den saks skyld være like greit å avbryte fremstillingen ganske plutselig. La meg bare spørre: Har Heidegger luftet tilstrekkelig ut i metafysikkens kvalme hus, eller befinner realitetsspørsmålet seg fortsatt der inne? Jeg tror i ethvert fall at metafysikkens historie ikke er over. Heidegger peker på noe sentralt, tror jeg, med sin hermeneutiske innfallsvinkel. Det bør drives samtale med hele metafysikkens historie, bl.a. for å belyse forutsetningene, begrensningene og mulighetene ved vår egen tids værensforståelse, enten vi kommer over den i filosofiske eller vitenskapelige sammenhenger. Lite av det som er tenkt før er i så fall avleggs a priori.

Hvis vi nå tenker tilbake på Aristoteles' skille mellom form og stoff, kan vi kanskje si at Heidegger er mer interessert i den *formale* siden ved tingene. Riktignok er ikke den aristoteliske formen det samme som Heideggers *tilhåndenhet*, da formen definitivt er *i* objektene, mens tilhåndenheten ligger i forholdet mellom Dasein og verden, i den opprinnelige væremåten som er væren-i-verden. Likevel er det tydelig at sirkelen på et subtilt vis er sluttet, og Heidegger har også anerkjent sitt forhold til Aristoteles.